
Др Венцеслав ГЛИШИЋ

УСТАНАК У СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ И ДРАГОЈЛО ДУДИЋ

Прошлост се не проучава само ради ње, већ и због садашњости и будућности, историја није једном за свагда дата него се њена тумачења мењају не само са становишта масе сакупљених чињеница као и развоја са које се цивилизацијске тачке посматра.

Ми се данас налазимо пред задатком да са историјске дистанце још једном што потпуније и критички осветлимо дело и живот једне изузетне личности какав је био Драгојло Дудић и време у коме је живео. То чинимо у тренутку када се социјалистичка Југославија нашла на историјској раскрсници и када СКЈ улаже напоре да пронађе путеве даљем трајању и развијању тековина револуције за које је погинуо и Дудић. У таквим тренуцима све је теже и одговорније писати о револуцији, а да такав текст побуди интерес читалаца, јер сведоци смо обезвређивања револуције и рушења легенди о њеним вођама у разним књигама које добијају публицитет у јавности и све су популарније код читалачке публике, тако да се у ширим масама круни слика револуције онаква какву смо је годинама стварали, или како ми историчари кажемо да долази до дезинтеграције историјске свести о југословенској револуцији.

У ситуацији у којој смо се нашли морамо се озбиљно замислити на који начин извршити реинтеграцију историјске свести о југословенској револуцији, тако да она и даље зрачи снагом своје аутентичности на нараштаје који долазе. Да би се то постигло, морамо се поново критички враћати изворима револуције од којих је један и Дудић, управо онако како је писао Маркс: „У кретању револуције неопходно је враћати се на њене изворе, да би се све потпуније решавала питања, која су у њеном досадашњем развоју била само привидно решена.“ Ово је утолико неопходније учинити јер СКЈ све мање емитује теоретске револуционарне импулсе, чији је врхунац представљао програм СКЈ, што је дало повода свим непријатељима СКЈ да прећу у офанзиву сваљујући историјску одговорност на СКЈ за све промашаје у изградњи социјализма и оптужујући КПЈ да је, борећи се за власт прерано извршила револуцију и на тај начин на своја плећа натоварила низ проблема које буржоазија није успела да реши, а за које наводно ни КПЈ није била оспособљена да их реши.

Томе је поговало и оклевање субјективног фактора да шире и смелије поставља своје задатке онако како су то чинили КПЈ и Тито а овде ћемо утврдити како је то чинио Дудић у НОР-у и револуцији, односно како је о томе писао Лењин да револуционарне пароле руководиоца револуционарне Партије, треба да увек иду испред револуционарне иницијативе маса и да им служе као „светионик”. Према стварности којом смо окружени, а која је бременита пре свега инфлацијом и заостреним међунационалним односима, морамо се одређивати према тим свакодневним променама, а то ћемо чинити успешније ако смо свесни своје прошлости, јер се неке грешке из прошлости понављају и на вишем степену развоја и ко их не спозна на време, осуђен је да их понови. Уочавајући их, можемо лакше сагледати друштвене тенденције и на њих утицати.

Не треба наглашавати да у историји остаје све што чинимо и добро и лоше. Живот не постоји ван историје, као ни историја изван живота. Зато не треба да чуди што свака нова генерација изнова анализира историју да би у њој за себе открила одређене законитости, или бар разумевање и свест који је могу оспособити да ствара сопствену историју односно да омогућава даљи развој друштва и цивилизације, не уважавајући у целости Орвелова запажања да онај „ко контролише прошлост, контролише и будућност.”

У складу са изреченим напоменама, требало би на овом скупу да темељито критички валоризујемо револуционарну активност и лик напредног сеоског домаћина, једног од руководиоца КПЈ у Србији, Драгојла Дудића посматрајући шире време у коме је живео и развијао се. У свом излагању, углавном сам се ограничио на период припрема КПЈ за оружану борбу и устанка 1941. године у Србији, односно на војнополитичку и друштвену ситуацију у којој је Дудић деловао. За тих неколико месеци своје револуционарне активности, Дудић је ушао у историју не само радничког покрета него и у историју Србије и српског народа уопште. То не значи да је Дудић производ случајних историјских околности, јер из њега свестрано зрачи једна конзистентна личност, тако да је његов улазак у историју на велика врата логична последица целокупног његовог животног пута и активности.

Обично кад пишемо о Србији и устанку 1941. године ми почињемо од априлског рата, наглашавајући у току припрема за оружану борбу антиокупаторско расположење, односно патриотизам српског народа и моторно покретачку снагу унутар њега КПЈ, често занемарујући претходне проблеме који су притискали српски народ од настанка Југославије. Све остало око припрема и развоја устанка, описивали смо по некој узлазној линији као да је то све што је испланирано у главама вођа била историјска неминовност. Међутим, те напоре које је имала КПЈ са масама да их окупи око платформе ослободилачке борбе, нисмо до краја и свестрано обрадили. Користећи Проглас ЦК КПЈ од 22. јуна, ми обично пишемо да је КПЈ спремна дочекала напад на Совјетски Савез. Један оштри критички поглед би

показао да баш све тако није било спремно, нарочито у погледу сакупљања оружја, тако да су се морале интензивирати припреме после 22. јуна. Удар окупатора и његових сарадника на КПЈ 22. јуна, принуди је да своје кадрове што више повуче из градова, који углавном представљају зачетке првих чета уз изузетке да у неким крајевима као што је ваљевски, захваљујући Дудићу и другим сељацима, члановима КПЈ било је у тим четама у почетку и сељака чланова КПЈ и симпатизера. Идеологизирана историографија описује развој устанка да је он управо текао онако како је замишљен у главама вођа. Од свега тога неспорна је Титова политичка далековидост што је на време увидео да су са формирањем НДХ погоршани услови за опстанак ЦК КПЈ у Загребу и да ослободилачку борбу треба отпочети најпре у Србији и ту извршити пробој окупационог система, имајући у виду пре свега слободарске традиције српског народа и организованост КПЈ у Србији. Треба рећи да је до почетка оружане борбе ситуација у Србији била релативно сношљива под окупацијом, и да није било једне такве организоване југословенске политичке снаге као што је била КПЈ, тешко да би се масе самоиницијативно покренуле на устанак.

Кад је донета одлука о отпочињању оружане борбе 4. јула, за чланове КПЈ није смело бити колебања. Енергичним ставовима КПЈ требало је најпре целокупно чланство, а потом и масе, усмерити на борбену активност. Није се у том тренутку позива на борбу улазило у подробнију анализу облика и тактике борбе, већ је дата само најопштија стратегијска концепција. Постепено у току јула 1941. године, јављају се и сви најважнији појмови као што су: партизански одред и партизанска борба, који се први пут помињу у писму Коминтерне од 1. јула, које је стигло после 4. јула, затим име команди, познате пароле „смрт фашизму, слобода народу“, итд. У почетку се помиње војнореволюционарни комитет ЦК КПЈ, а крајем јула Главни штаб партизанских одреда при ЦК КПЈ или Штаб народноослободилачке борбе, да би се потом усталио назив Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, а у Србији он носи назив у почетку Револуционарни штаб народноослободилачке борбе у Србији, да би се потом усталио назив Главни штаб НОП одреда Србије. Тако током јула како се ствара антифашистичка коалиција, постепено нестају револуционарни а замењују их народноослободилачки појмови. КПЈ се није у почетку довољно ослободила схватања које је преовлађивало у Коминтерни на основу искустава Октобарске револуције, да власт треба најпре преузети у градовима, а провинција ће лакше пасти. У акцијама по градовима, нарочито у Београду, ангажовани су не само чланови Партије и СКОЈ-а, него и Покрајинског комитета, али се убрзо увидело да су окупатори и њихови сарадници концентрисани у градовима и изузетно јаки и да ће борба са њима дуже трајати. Наиме, увидело се да се услови за извођење револуције знатно разликују од оних у којима је изведена Октобарска револуција. Та почетна фаза борбе трајала је кратко време када су превази-

бене илузије о брзој победи Совјетског Савеза а у вези с тим и брзом преузимању власти у градовима од окупатора и њихових сарадника. Развој војнополитичке ситуације у Србији 1941. године јасно је указивао да се власт не може добити на барикадама у градовима и да се партијски кадрови морају извући из градова у унутрашњост земље. То не значи да се одустало од акција у градовима али су оне добиле другостепени карактер.

У вези са почетком устанка је и питање понашања одређених класа и друштвених слојева, пре свега радничке класе, сељаштва и интелигенције према НОП-у. Народноослободилачка борба у Србији започиње под руководством радничке класе, односно њене авангарде КПЈ. Интересантно је овде питање, на који начин је остварен Савез радничке класе и сељаштва, односно како се сељаштво укључивало у народноослободилачку борбу. Без потпуне обраде односа сељаштва према НОБ-у не може се у потпуности схватити улога и значај личности какав је био Драгојло Дудић у устанку 1941. године, наиме, како село прихвата идеје КПЈ о народноослободилачкој борби. КПЈ посвећује нарочито пажњу селу, после Пете земаљске конференције, али је то кратак период до априлског рата да би се нешто битније изменило. У појединим деловима Србије, нарочито у развијенијим сеоским срединама, постојале су партијске организације. Постојао је и један број напредних сељака комуниста као што су били Драгојло Дудић, Љубо Мићић, Милојко Ђирјаковић и други, стари чланови Партије који су не само пропагирали идеје КПЈ него и формирали партијске организације. У целини посматрано, у почетку сељачке масе нису биле спремне за одлучну подршку НОП-у, али оне нису одлучно никад подржавале ни четнике Драже Михаиловића. Овакви помало резервисани ставови сељаштва, проистекли су из целокупног друштвено-економског развоја села између два светска рата. Стално погоршање економског положаја нарочито сиромашних и средњих слојева сељаштва, одбијало га је од буржоазије, а заостала натурална привреда, а у складу с тим и свест сељака, нису били у стању да одмах прихвате идеје КПЈ о класном диференцирању и да подрже револуционарни преображај села за који се наслућивало да ће га КПЈ спровести.

Та колебљивост сељачких маса које су се налазиле у НОП-у и четничком покрету, нарочито је дошла до изражаја приликом сукоба ова два покрета супротних тежњи. Стиче се утисак да су сељачке масе искрено подржавале сарадњу партизана и четника у борби против окупатора. После тог сукоба, као да је међу њима завладао дефетизам, па је њихово учешће опало не само у четничком покрету него и у НОП-у. Осипање сељаштва из партизанских редова, била је масовна појава приликом повлачења партизанских одреда из Србије за Босну и под притиском терора и злочина окупатора и њихових сарадника, мењало се расположење сељака према преосталим партизанима. Но, упркос свега тога, постепено је сазревало уверење код сељачких маса да без ликвидације буржоаске реакције, нема пер-

спективе за даљи развој па су сељачке масе све одлучније подржавале НОП.

С друге стране, у КПЈ постојале су одређене резерве према сељаштву, што је био остатак владајућих учења у Коминтерни да је сељаштво колебљива маса која се приклања оној страни која побеђује. Нарочите резерве постојале су према имућнијим сељацима. Ово схватање поново је избило на површину кратко време после повлачења дела партизанских одреда из Србије, када се веровало да се КПЈ може ослонити само на сиромашне сељаке и раднике, али овакво уверење је убрзо превазиђено јер се увидело да без сељака не може бити масовне ослободилачке борбе, поготову када радништво и интелигенција нису масовно приступили НОП-у.

Дудић се далеко уздиже изнад те масе и даље види од ње. Он непоколебљиво верује не само у учење КПЈ о револуцији него и у победу и упорно истрајава на њеном остваривању. Још је Маркс писао да би било лако и удобно правити историју у условима непогрешиво повољних шанси. С друге стране, она би деловала мистично ако случајности не би играле никакву улогу. Он је сматрао да успоравање и убрзавање друштвених процеса много зависи од случајности као што је карактер људи „који испрва стоје на челу покрета”. Дудић у устанку обавља углавном политичке функције. У почетку добија дужност комесара чете. С обзиром да је био члан ПК то је најмања функција коју је имао један члан ПК па се са оправдањем поставља питање, да ли се у почетку и према Дудићу помало секташило, али он је снагом своје личности за кратко време успео да се наметне и уђе међу челне људе покрета у Србији. Код Дудића се не ради само о карактеру, него о његовој целовитој складној револуционарној активности, односно његовој улози о придобијању сељаштва за народноослободилачку борбу. Он сам, не само да је за народноослободилачку борбу zaloжио себе, породицу и иметак, него је упорно и веома вешто из дана у дан на зборовима по селима западне Србије од Тамнаве до Дрине и од Саве до Ужица, свим својим говорничким способностима, на једноставан начин убеђивао сељаке да приступе НОП-у и управо поједини делови његовог Дневника јасно као барометар, показују расположење сељака овог дела Србије према НОП-у. Какву он све игра улогу у ваљевском одреду, најбоље је објаснио сам: „Свака ситница, свака крупна ствар долазила је пред Чичу, то као по некој навици, као да је он једина личност у логору, који за све што се догађа, треба и мора да на својим плећима понесе одговорност. Да буде и целат који руби главе, да буде мелем за оне чија су деца рањена, да буде праведан судија за оне који очекују правду”.

Као такав, он с времена на време процењује однос сељака према НОП-у. Тако на пример, почетком августа 1941. године сматра да се стање поправило у прилажењу сељацима који су постали издашнији у давању хране за чету. Да би што више ангажовао сељаке за разне врсте послова од користи за одред, он непрекидно, у разговору са

сељацима, пропагира идеје НОП-а, а кад је невреме уништило летину, он им говори о безбедном животу у „Совјетској Русији, где сељаци не брину кад их задеси таква несрећа, јер је све унапред предвиђено и осигурано”. Њему је јасно да партизани за сељаке могу постати ауторитет ако делују личним примером и због тога Дудић се залаже да ништа не окрњи лик и углед партизана. Пред сваку акцију он не заборавља „да скрене пажњу на понашање према сељацима и према послу који им буде додељен, да не забораве да морају чувати част, образ, углед својих партизана — своје Партије”. Он забрањује у чети да се пије, не трпи недисциплину, оштро кажњава за разне прекршаје нарочито пљачкаше, очекујући да ће то све „поштеностом и незаштитањем српском народу” улити наду „у рађање једног новог поретка и веру у исправност наших људи”. Уверени у његову правичност, где год се кретао, сељаци су тражили да са њим разговарају. Ти разговори, свакодневни говори и објашњења са сељацима, нису доносили брзе и лаке успехе, али Дудић није посустајао као на пример, кад после говора у Брежбју крајем августа 1941. године констатује: „Поред свега објашњења, о потреби прилажења одреду, нисмо добили ни једног партизана, ни једну пушку”. У другом селу, наводи пример како је сеоски домаћин једва чекао да му се партизани удаље из дворишта.

Он уочава све нијансе у понашању сељака према НОП-у али не врши било какав притисак, него покушава да их придобије убеђивањем. Сам признаје да му је стран жандармеријски начин понашања према сељацима којим се служе Никола Божовић и Добросав „Трнцо” који силом терају сељаке у борбу против окупатора. Тек крајем августа 1941. године је могао да констатује уопштено да је расположење сељака према партизанима задовољавајуће. Међутим, он сувише добро познаје душу сељака и не може ништа да му промакне кад оцењује њихово расположење према НОП-у у одређеном историјском тренутку. Тако, на пример, уочава: „Народ би се одазвао нашем позиву, али кажу, ако би сви хтели поћи’ предлагали су мобилизацију за све војне обвезнике правдајући то тиме што веле, тешко се сељаци добровољно јављају, треба их приморати’”. Без обзира на ове предлоге, Чича их није уважавао, деловао је само примером и убеђивањем да се сељаци добровољно пријаве. С друге стране, све директиве и наређења је дисциплиновано извршавао. За њега је „довољно то кад му неки друг изда налог, он то прихвата и иде без икаква објашњења”.

Дудић осећа како полако нараста партизанска снага у лето 1941. године. „Људи из села то виде, али се ипак тешко одлучују да приступе партизанима”. Као да нисмо довољно проучили Дудићев Дневник. Кроз наше радове се стиче утисак да је то све једноставније ишло и без много трења. Да је било тако, Дудић не би држао говоре као што је забележио у Доњем Мушићу. Убеђујући сељаке који се изговарају да не могу у партизане, док не среде летину, Дудић се позива на Караборба и Милоша, да они нису „чекали док Турци сами изађу из Србије, никад то они не би дочекали, и ми бисмо још

увек били под Турцима”, наглашавајући да је у том тренутку, најпречи посао борба против окупатора, „како појединца, тако и нашег читавог народа. Зато другови, пођите са нама”.

Пролазећи кроз села, не само ваљевског краја него Рађевине, Азбуковице, Тамнаве, он уочава разлике у расположењу становништва према НОП-у. Тако на пример, половином септембра, за Каменицу пише да је то „опасно место, кроз које се до пре неколико дана због јаке реакције, није смело проћи”; док је истовремено одушевљен односом Тамнаваца према НОП-у „расположење сељака, сељанки читавог сељачког живља је огромно за партизане и ја сам добио такав утисак да није остала ниједна кућа, која није дала бар једног борца у одред”.

Сличну стрпљивост у објашњавању циљева НОП-а показује према четницима Драже Михаиловића све до пред крај октобра 1941. „Чича им је одржао неку врсту предавања, баш као да некога прима у партизане или кад некога ослобађа казне па му даје моралне савете”.

Дудић веома брзо уочава прва колебања код сељака после немачког продора ка Ваљеву, крајем октобра 1941. године. „Ситуација је била изузетно неповољна по нас па су сељаци избегавали да нам излазе у сусрет.” Он је уважавао само заједничке односно интересе народноослободилачке борбе. Његова кућа је спаљена, породица растурена, он о томе између осталог пише: „За своју сопствену несрећу, нисам могао осетити никакав бол, али сам зато осетио сву тугу и сав бол оних напаћених сељака пред чије сам куће долазио”.

Он није само бринуо о свом напаћеном и „незаштићеном народу”, него је размишљао о последицама које ће други светски рат оставити на немачки народ, постављајући питање његове одговорности пред историјом; да ли ће моћи да се оправда за почињене злочине „које је у име његово с његовим одобрењем или неодобрењем, вршила фашистичка клика, која је поникла из њега самог и која чини страховита недела у читавој Европи. Чини ми се да ће и најскромнији историчар морати да потроши много мастила да опере са немачког народа ову злочиначку, тешку љагу, коју му је нанео фашизам”.

Његова свестрана активност у устанку 1941. године у Србији, била је најпре запажена од чланова Главног штаба НОП одреда за Србију, Родољуба Чолаковића и Филипа Кљајића и он је 15. августа постављен за заменика команданта ваљевског НОП одреда, а после сусрета са члановима ЦК СКЈ и Врховног штаба у Столицама и Толисавцу, сагледана је права вредност Дудићевог политичког рада па је почетком новембра 1941. године, одређен за председника Главног народноослободилачког одбора за Србију. Тако се популарни Чича за кратко време подигао из сељачких маса у политички врх устанка у Србији. Он није доживео остварење дела за које се целог живота борио. Учествовао је у његовој почетној фази, кад је преовлађивао егалитаризам и револуционарни аскетизам, и док је примењена етика била заступљена у пуној мери, не можемо нагађати да ли би се Дудић

уклопио тако добро у изградњу социјализма као што је то учинио у устанку 1941. године, али онакав какав је био, са целокупним својим делом, увек ће нам служити као јако упориште у одбрани револуције од свих напада а и при нашим напорима да што успешније остваримо реинтеграцију историјске свести о југословенској револуцији.

Summary

RISING IN SERBIA IN 1941. AND DRAGOJLO DUDIĆ

The rising in Serbia in 1941. is given in the report in synthetic form, with special consideration of military and political situation in the western Serbia and the contribution of Dragojlo Dudić to the popularization of the rising. The emphasis is given to the activity of Dragojlo Dudić among the peasants during 1941. until his destruction. Owing to his role, in the first place in the region of Valjevo, considerable number of peasants committed themselves to the national liberation war.

His highly moral features of a communist who devoted himself unselfishly to the aims of the revolution are also depicted. Everything is substantiated by the quotations from his Diary.